

Nargiza MAMADJANOVA,
Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi, PhD
E-mail: n_mamadjanova@mail.ru

Andijon davlat chet tillar instituti professori M.Abduvaliyev taqrizi asosida

MUROJAAT KATEGORIYASINI IFODALOVCHI VOSITALARNING LINGVOKULTUROLOGIK O'RGANILISHI

Аннотация

Ingliz va o'zbek tillarida murojaat kategoriyasini ifodalovchi til birliklarining lingvopragmatik o'rganish o'rganuvchilarning ingliz va o'zbek tillaridagi murojaat kategoriyasining ingliz tili farqlarini yanada oydinlashtirishga xizmat qiluvchi ingliz va o'zbek tillarida murojaat kategoriyasining lingvo-pragmatik va lingvo-kulturologik xususiyatlarini yanada o'rganishning zaruriy sharti sifatida asoslandi. **Kalit so'zlar:** Murojaat, kategoriya, madaniyat, muloqot, funksional, semantic, pragmatic, akt, leksema, leksik, fonetik, grammatik.

LINGUOCULTUROLOGICAL STUDY OF MEANS EXPRESSING THE CATEGORY OF ADDRESS

Annotation

The linguo-pragmatic study of language units representing the category of reference in English and Uzbek languages serves to further clarify the differences of the English language of the category of reference in English and Uzbek languages, and the linguo-pragmatic and linguo-cultural characteristics of the category of reference in English and Uzbek languages. was justified as a prerequisite for learning.

Key words: Reference, category, culture, communication, functional, semantic, pragmatic, act, lexeme, lexical, phonetic, grammatical.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ КАТЕГОРИИ ОБРАЩЕНИЯ

Аннотация

Лингвопрагматическое исследование языковых единиц, репрезентирующих категорию обращения в английском и узбекском языках, служит дальнейшему выяснению различий английского языка категории обращения в английском и узбекском языках, а также лингвопрагматических и лингвокультурологических характеристика категории обращения в английском и узбекском языках была обоснована как необходимое условие обучения.

Ключевые слова: Референция, категория, культура, общение, функциональный, семантический, прагматический, акт, лексема, лексический, фонетический, грамматический.

Kirish. Ingliz tilidagi murojaat kategoriyasi bilan bog'liq qator savollar majmuasi juda murakkab hisoblanib oxirigacha o'z echimini topmagan. Murojaat kategoriyasiga oid har xil nuqtai nazarlarni o'rganib chiqib, biz ingliz tilida uchta murojaat vositasi - darak (indikativ), murojaat (kon'yunktiv) vabuyruq (imperativ) murojaat vositalari mavjud degan tilshunoslar fikriga qo'shilamiz. Ingliz tilida so'zlarning Grammatik belgilarini ifodalashning analitik usullarining egallagan ahamiyatli o'rnini ta'kidlagan holda, biz fe'llik turdagi sub'ektiv olmoshning mavjud emasligi murojaatning shakllangan ko'rsatkichi hisoblanishi uni boshqa mayllarga qarama-qarshi vaziyatga qo'yadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'tgan asrning 50-yillarida izlanishlar olib brogan tilshunos olimlar ushbu masalagaadek va yechim toppish bo'yicha tinimsiz izlanishlar olib borishadi. O'sha yillari nashr etilgan murojaat maylini o'rganishga bag'ishlangan juda o'rinni maqolada A.V.Belskiy (1953); turli murojaat maylini bildiruvchi mazmundagi ma'nolarni bitta tizimga keltirishga urinib, asosiylari sifatida o'tinch, buyruq, talab, maslahat, taklif, chaqiriq kabilarni ataydi. Asosiy va hosil bo'lgan murojaat mayli ma'nolarini keyinchalik ham qator olimlar keltirib o'tishadi. (Krashennikova 1953: 469; Prokopchik 1955:II).

Tadqiqot metodologiyasi. Ulardan eng muvaffaqiyatli deb, biz M.F.Kosilovanning (1962), murojaat mayli turlarining mavjudligiga zamin yaratadigan quyidagi uch vaziyatni o'zichiga olgan, ya'ni sababchi hisoblanuvchi: so'zlovchi va tinglovchi orasidagi munosabat; so'zlovchining harakatga nisbatan munosabati; tinglovchining harakatga nisbatan munosabatini ifodalovchi murojaat ma'nolari tasnifini hisoblaymiz. Kommunikantlar orasidagi munosabatlardan kelib chiqib murojaat mayli: buyruq, taklif va o'tinchga bo'linadi. Ammo insonlarning jonli muloqotida murojaat mayli ko'pincha emotsional tarzda ifodalanadi.

Quyidagi misollarning funksional-semantik va pragmatik jihatdan farqlanishini ko'rib chiqaylik.

1. "My boy, if I felt any better. I'd have to send for the doctor" old Spencer said, J.D.Salinger. CIR.p33

2. No, sir, not very much, I said.

3. Dear. Mr Spencer. That is all. (CIR. P36)

Bu gaplarda murojaat adabiy til me'yorlari talablariga mos keladigan shakllarda ifodalangan. Ularda biz Sir (2-chi gap); Mr. Spencer (3 gap); Dear, Mr. Spencer (3 gap); The Great srtrdad later! (5 gap); My boy (5-chi gap, 1-chi gap); Landlord (6,7 gaplar) va boy (4chi gap); gentlemen. (8-gap).

Bularning hammasi so'zlovchining madaniy jihatdan ma'lum darajada taraqqiy etganligidan dalolat beradi.

Lekin tilda har doim, me'yor talablarida ro'ys beradigan nutq vaziyatlari bo'lavermaydi. Muloqot aktlarinig aksariyat katta qismi norasmiy, tayyorgarliksiz vaziyatlarda sodir bo'ladi-ki so'zlovchida o'z nutqi ustida o'ylab o'tirishiga umuman vaqt bo'lmaydi. Natijada me'yordan chekinish holatlari murojaatda ham namoyon bo'ladi.

Masalan: 1) Well, Doc! (Hemingway. SS .p 36)

2) Don't talk that way, Doc! (E H. p36)

3) Now, Doc! (E H. p. 37)

Ularda biz quyidagi xususiyatlarni kuzatamiz:

1) YUqoridagi gaplarning ikkitasida "Oh" undov so'zi ishlatilgan (8 va 9)

2) Ulardan 3 tasida inkor shakldagi buyruq gaplarni kuzatamiz. (12, 2 gaplar)

3) 5 ta gapda buyruq shakllarini ko'ramiz. (14, 17, 8, 10, 9, 4 gaplar)

Tahlil va natijalar. Shuni aytish mumkin-ki, nutqning turli vaziyatlarida murojaatning mos keluvchi variantini tanlashga piruvchining xarakterini tavsiflovchi turli omillarga bog'liq. Xuddi mana shu nutqiy muloqot vaziyati talabiga binoan so'zlovchi me'yor talablari darajasida yoki me'yordan cheklangan shakllardan ham foydalanishi mumkin. Agar so'zlovchi o'zaro oshna-og'ayni yoki shu kabi yaqin bo'lsa, turli laqablardan ham foydalanish mumkin.

V.V.Vinogradovning konsepsiyasiga muvofiq (1975: 62) murojaat kategoriyasini biz ifodalovchi rejasiga yoki mazmun rejasiga ega ob'ektivli-sub'ektiv kategoriya deya izohlaymiz.

Mazmun rejasida murojaat qator murojaat mazmunlar majmuasidan hosil bo'lgan bo'lib, ularning tasnifi yaratishga uzoq yillardan buyon ko'plab tilshunos olimlar urinib kelishmoqda. O'z vaqtida akademik D.V.Içerba (1947: 86) afsus bilan shuni ta'kidlagan, grammatika fanining rivojlanishiga qaramasdan na buyruq mayli shaklida ifodalangan belgilar tipologiyasi, na shunga yaqin intonatsiyalar tipologiyasini yaratish haqida harakat tugul gap ham bo'lmadi.

Har qanday tilning nutqiy muloqotida murojaatning to'g'ri shaklidan foydalanish uchun ma'lum bir parametrlari yuzaga keladi. Jumladan, ingliz va o'zbek murojaatlarining o'ziga xos parametrlari murojaat ifodalovchi so'zlarni to'g'ri tanlashni belgilashda muhim omil sanaladi. Qiyoslanayotgan tillar parametrlariga jins - yosh parametri; rol parametri; individual pozitsion parametri; hissiy va shaxsiy parametri; kommunikativ vaziyatning parametri; vaziyatning rasmiylik darajalarini murojaat ifodalovchi parametrlar sifatida kiritishimiz mumkin. Muloqotning turli vaziyatlaridagi barcha bu parametrlar kommunikatorlar tomonidan murojaatning shakllarini tanlashga turlicha ta'sir qiladi, ya'ni vaziyatga xosligi, chunki ularning har birining qiymatlari o'zgarishi kommunikativ vaziyatning o'zgarishiga olib keladi.

Notanish adresat bilan muloqotda, so'zlovchi suhbatdoshning jinsi, yoshi (yosh toifasi), vaziyatdagi roli, ba'zan oilaviy ahvoli kabi adresat belgilarini inobatga olgan holda murojaat tanlaydi. Mas., - Lads, be silent! exclaimed Mr Yorke (Ch. Brontyo. Shirley). Bu - natijali muloqot o'rnatish uchun bu kabi vaziyatlarda murojaat tanlash murakkab ekanligini isbotlaydi.

Muloqotda noma'lum adresatga murojaat qilgandak undalik-og'zakinutq - ko'chada, do'konda, transportda, kutubxonada va boshqa jamoa joylarida nol murojaat formulasi asosan keng tarqalgan, ya'ni adresatni to'g'ridan to'g'ri ko'rsatmasdan murojaat qilish. Ularga quyidagilarni misol tariqasida aytish mumkin: Excuse me, ...; Sorry, ...; Pardon me, ...; I beg your pardon, ...; I say!; I say, ...; Say, ...; Hi!; Hey! va boshqalar. Mas., Excuse me, which is the way to the theatre from here?; Excuse me, is there a post office near here; Excuse me, is that seat free?; Excuse me, could you tell me the time, please?.

Murojaatning bu kabi ko'rinishlari yosh, jins, ijtimoiy farqlarni ko'rsatmaydi, faqat informative aktamalgacha oshirilmoqda. Bu kabi murojaatlar nutqiy vaziyat va pozitsiyasiga moslanishi shart. Masalan, "Excuse me, could you tell me the time, please?" - ushbu xushmuomala shakl notanish odam bilan muloqot qilishda o'rinni bo'ladi va nutqning neytral uslubiga mos keladi, lekin bu murojaatni o'z avasida qo'llansa g'ayritabiiy yoki masxara deb qabul qilinishi mumkin.

Shu bilan birgalikda, so'zlovchi notanish adresatga suhbat davomida muloqot vaziyatiga moslab suhbatdoshlarni baholovchi murojaat shaklini ham tanlashi mumkin. Bu uslub o'zbek tilida ham tez-tez uchraladi: - Hoy qo'rg'on ustidagi azamatlar! Tartibingni tuzat, salomga tayyorlan! - deb qichqirib yurar edi. (A.Qodiriy. O'tkan kunlar).

1) O'zbek tilida ogohlantirish vaziyatlarida "yo'lbering, iltimos", "o'tib ketsam, maylimi", "chetgachiqiburing, iltimos" kabi murojaati borarlari ishlatilsa, ingliz tilida ular o'rniga «Pardonme!»kechirim so'rash murojaatini qo'llashadi.

2) «Excuse me» (Pardon me; I beg your pardon) murojaatini politsiya xodimlariga, yuk tashuvchi yoki ofitsiantlarga nisbatan ishlatilmaydi.

Ammo, ba'zi hollarda ingliz so'zlovchisi rasmiy muloqot yoki rasmiy bo'lmagan muloqotlarda ham notanish adresatga iltifotli va xushmuomala bo'lish maqsadida mumkin qadar rasmiy murojaatni ifodalovchi so'zlar qo'llaydi.

Xalq tomonidan o'rnatilgan urf odatlarga ko'ra, Sir yoshi, darajasi, mavqei yoki ijtimoiy mavqei kattaroq odamga nisbatan ishlatiladi. Mas., o'quvchi→o'qituvchi, askar→ofitser, sotuvchi→xaridor va x.k.: 'Miss Havisham sent for me, sir,' I explained. (Ch. Dickens. Great Expectations). Lekin, bu murojaat ayollarga nisbatan ishlatilmaydi.

Sir - O'rta asrlarda Sire so'zidan kelib chiqqan bo'lib70, u seigneur so'zi bilan birga rivojlanib dastlab feodal erkaklar uchun hurmatni ifodalovchi rasmiy murojaat sifatida ishlatilgan: 'It is not my house, sir; and Abbot says I have less right to be here than a servant.' (Ch. Bronte. Jane Eyre). An'anaga ko'ra, bu so'z qonun va urf-odatlar bilan tartibga solinadi, sababi Sir qadimda ritsarlar va baronetlar (baronets) uchun ishlatilgan bo'lsa: Sir, your glove ... (W. Shakespeare. The Two Gentlemen of Verona), bugungi kunda rasmiy idora vakillari uchun faxriy unvon nom sifatida ham qo'llaniladi:

- You mean about Debra? - Yes, sir. About Debra. ... (R. Crais. Chasing darkness, 150-bet)

Miss - bu qizga yoki yosh ayolga nisbatan murojaat qilishning mumkin bo'lgan shakli. Mas., 'I should think I could, miss,' said I, in a shy way. (Ch. Dickens. Great Expectations). Dastlab, miss XVII asrda mistress murojaatini misses/missusga aylantirilgan shakli edi va ularni qisqartma tarzda barcha ayollar uchun qo'llanila boshlangan.

O'zbek tili izohli lug'atida Xonim so'ziga quyidagicha ta'rif keltirilgan: 1. Ayollarga hurmat yuzasidan murojaat qilganda qo'llaniladigan so'z: Qudamiz Mirzakarim qutidorga va qudachamiz xonimga etib ma'lum bo'lgaykim, bizlar bunda sog'-salomatdirmiz. (A.Qodiriy. O'tkan kunlar.); 2.Hurmat yuzasidan ayollar ismiga qo'shib aytiladi.Mas., Mukarrama xonim, Tamara xonim; 3. 98

So'zlashuv tilida.o'zal, barno ayol; xushbichim juvon. Hoy-hoy, xonim, yo'l bo'lsin, Qaerga yo'rg'alaysiz! (Qo'shiqlar)71. Bu suveren yoki harbiy hukmdor uchun qo'llanilgan Xon unvonining ayol ekvivalenti hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Murojaat vositalari va ularning lingvokulturologik o'rganishi, biror mamlakat yoki oila jamiyatida til, adabiyot, va kommunikatsiya odatlari va an'analari haqida ko'proq tushunishga yordam berishi uchun muhimdir. Bu, insonlar o'rtasidagi munosabatlarni tushunish va muvofiqlashtirish uchun katta ahamiyatga ega. Murojaat kategoriyasini ifodalovchi vositalarning lingvokulturologik o'rganishi, insonlar o'rtasidagi munosabatlarni rivojlantirish, tushunish va muvofiqlashtirish uchun juda muhimdir. Bu, global dunyo bo'ylab o'zaro munosabatni rivojlantirishda va murojaat tuzatishda katta yordam berishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Aripova A. Notiqlik nutqining lisoniy-uslubiy vositalari. Avtoreferat. - Toshkent, 2002.
2. Begmatov E. Notiqning nodir boyligi. -Toshkent: O'zbekiston, 1980. - 121 b.
3. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. - T.: O'qituvchi, 1987. - B. 150.
4. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiev YO. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. - Toshkent, 1992.
5. Mahmudov N. O'qituvchi nutqi madaniyati. - T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
6. Brown Porger and Albert Gilman (1960). The pronounce of power and solidarity, in style, in language. - Cambridge, mass. Press. 253-276.
7. Ford Broun, Address in American English. The Journal of Abnormal and social psychology, p.1961. 62(2), 375-385 Ford FordБрoун, P., & Фoрд, M. (1961).
8. David S A dictionary of linguistics and fonetics. -U.K. Blacrwel Publishinguro Ltd, 2008. -p.36